

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

Analyzing the Effectiveness of the Translation of Al-Faraj Baad Al-Sheddah from Arabic Poetry, Volume 1 *

Mohammad Reza Najjarian ¹ Behzad Jalali,²

Abstract

1. Introduction

Al-Faraj Ba`Da al-Shiddah (Deliverance Follows Adversity) is a book written in Arabic by Al-Qazi Al-Muhassin ibn Ali Al-Tanuhkhi in the 4th century Hijri. He was known for his strong memory. His son has narrated: "Besides memorizing Jahiliyyah (pre-Islamic) and post-Islamic poems, he memorized jurisprudential issues, hadith, theology, logic, geometry, traditional astronomy, and seven hundred odes by Abu Tamam and Bahtri". This book was translated into Persian for the first time by Mohammad Awfi, but there is no copy of that translation, except for the anecdotes that he narrated from this book in Jawami ul-Hikayat. Afterward, the book was translated into Persian by Hossein Ibn Ahmad Dehestani in the 7th century to which he added some Persian poems and the conclusion to the anecdotes. Al-Faraj Ba`da al-Shiddah contains anecdotes of miserable people who were released and escaped from difficulties. The purpose of the author in this book, which is full of historical and instructive anecdotes, is to portray the society of his time and its evil traits and also narrates the stories of humane and moral behavior of the characters in his stories and the effect of those behaviors in freeing people from problems. Before al-Qadi al-Tanuhkhi, Madaini compiled a book in five or six pages and narrated the stories of people who were caught by grief and sorrow but then were released from hardship and difficulties and named it "al-Faraj Ba`Da

* Article history:

Received : 1 October 2023

Received in revised form: 27 January 2024

Journal of Comparative Literature

Year 15, No. 29, autumn and winter 2024

Accepted: 20 February 2024

Published online: 20 February 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. **Corresponding author:** Professor of Persian language and literature, Department of Persian Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran. E-mail: reza_najjarian@yahoo.com
2. PhD student of Persian language and literature at Yazd University. Yazd, Iran E-mail: bjjalali@gmail.com

al-Shiddah and al-Zaiq”. Later, al-Tanuhkhi added some parts to this book and compiled it into 14 chapters, each with a different title but with the themes highlighted in al-Faraj Ba`Da al-Shiddah.

2. Methodology

To understand the themes in the book al-Faraj Ba`Da al-Shiddah, it is necessary to analyze the Arabic poems in the book, excluding the Arabic poems added by the translator. To do so, it is necessary to determine the era of the poet after correcting the poems while checking the reliability of the translation, their syntactical, rhetorical, and Islamic-Arabic cultural connections with the Persian text, and the entry of various information into the Persian prose to specify the literary genres used in the text of the book.

3. Discussion

Abu Ali Muhassin ibn Abul Qasim Ali Tanuhkhi (327-384 AH) was a literary judge and writer of the 4th century AH and the author of al-Nashwaar al-Mahadera, Akhbar al-Mahakara, and -Faraj Ba`Da al-Shiddah. He was born in Basra in 327 AH and grew up there in his literary and hadithologist family and then in Ahvaz. All his instructors during his childhood or adolescence were celebrated scholars, and Abu Bakr Soli is undoubtedly the most eminent one. It is obvious that in the family of a great judge like Abul Qasim Tanuhkhi, religious education was ahead of literary education.

Al-Faraj Ba`Da al-Shiddah (Deliverance Follows Adversity) is a book written in Arabic by Al-Qadi Al-Muhassin ibn Ali Al-Tanuhkhi in the 4th century Hijri. To make his prose better understood and beautified, Tanuhkhi has narrated poems from himself or others that contain some religious, literary, historical, and scientific information. These poems are sometimes expressed by the author himself and sometimes by the characters of the stories. This book was translated into Persian for the first time by Mohammad Awfi, but there is no copy of that translation, except for the anecdotes that he narrated from this book in Jawami ul-Hikayat. Afterward, the book was

translated into Persian by Hossein Ibn Ahmad Dehestani in the 7th century under the name of Wazir Ezzeddin Taher bin Zangi Faryoumdi. He also added Persian poems to it and at the end of each story, he narrated the main themes and conclusions. The book contains 13 chapters and narrates anecdotes of miserable people who were released and escaped from difficulties. The purpose of the author in this book, which is full of historical and instructive anecdotes, is to portray the society of his time and its evil traits and also narrate the stories of humane and moral behavior of the characters in his stories and the effect of those behaviors in freeing people from problems. Before al-Qadi al-Tanuhkhi, Madaini compiled a book in five or six pages and narrated the stories of people who were caught by grief and sorrow but then were released from hardship and difficulties and named it “al-Faraj Ba`Da al-Shiddah and al-Zaiq”.

One of the famous anecdotes is related to Abdullah bin Tahir bin Al-Hussein bin Musab bin Zuriq al-Khaza`i, the emir of Khorasan during the Abbasid era. He wrote an ode in praise of his family, Tahir, Hussain, and Musab. He exaggerates that no one is higher in honor than them. Moreover, they had no rival in fighting and conquering the enemies and dominating Baghdad with a violent army:

I am the one who you know me and my ancestors

Who are the virtuous of the world and the lords of the land

My grandfather is Musab, a lord from the Prophet's household

A great man is known for his nobleness and virtues

Hussain was also a lord at that time;

When there was no peace and stability in the land

Abdullah went to Egypt on behalf of Ma'mun in 210 AH. On the way, he restored peace to Damascus and its neighboring areas and defeated his enemy, Muhammad bin Yazid Umayyad. Before that, this person insulted Abdullah

by writing an ode praising Tahir, and now he apologized, by referring to one of the verses of Abdullah's ode, which admired his father's magnanimity. He stated his Arab bias towards Tahir Ajam as the reason for his action and asked for forgiveness. Abdullah also renounced his sins.

4. Conclusion

In *Al-Faraj Ba`Da al-Shiddah*, al-Qazi Tanuhkhi has written some poems in Arabic, which are sometimes narrated by the author and sometimes by the characters in the stories. Except for the poems of Hossein bin Asad Dehestani, most of the poems belong to the Abbasid period, such as al-Qazi Tanuhkhi, Bahtri, Da'abl Khaza'i, Abu al-Atahiya, Imam al-Shafa'i, Rateji, Attabi, Fazl bin Rabi', Ibrahim bin Al-Mahdi, al-Husain bin al-Dahhak Abdullah bin Tahir, Abu al-Abbas bin Nawaleh, and Muhammad bin Yazid. A few poems belong to the Umayyad period, praising Hammad al-Rawieh, Ashi Hamdan, Abu al-Aswad al-Dauli, Ali bin Abi Talib, and Yazid bin Dabba al-Thaqafi. Some errors can be seen in the translation of poems and Arabic translations, and sometimes the poet's name, such as Rathi, has been reported by mistake. Poetic translations are also not free from errors. Arabic poems are often used as substitutes for the phrase "these verses" and the like, and sometimes as direct quotations. Some verses are the emphasis and repetition of the meaning of the prose phrases repeated before. Moreover, sometimes the answer or rejection of the poem is related to previous verses. The themes expressed in the poems in *al-Faraj Ba`da al-Shiddah* include the conspiracies of the courtiers, the hardships of captivity, the divine decree and the instability of the times, the effect of music, the migration of the beloved, the good fortune, the duties of a friend, the recommendation of patience like the patience of Job, avoiding desperation and despondency, expediency, praise of the Prophet's household and Arabism, and the innumerable cruelty of Bani Umayyad and Ibn Ziyad to the offspring of the Holy Prophet (PBUH). The poems in the book illustrate many Arabic customs and traditions

reflecting religious, romantic issues, etc., including themes from the verses and traditions such as the themes of verse 26 of Ale Imran and the prayer of Joshan Kabir, Rami al-Jamarat [Stoning of the Devil], Ihram from the Shajra Mosque, the hereditary nature of the caliphate, and reference to romantic relationships and courtesies in the palaces of the Abbasid caliphs.

Keywords: al-Faraj Ba`da al-Shiddah, al-Qazi Tanuhkhi, Hossein bin Asad Dehestani, the prose of the 4th century

References [in Persian]

- Ibn Asaker, A. (1951). *History of Medina of Damascus*. Volume 5, Edited by Salahuddin Monjad, Damascus.
- Ibn Manzoor, M. (1404). *A brief history of Damascus Laban Asaker*. Beirut: Dar al-Fakr.
- Abu Hayyan Al-Tawhidi, A. (1408). *Al-Basair and Al-Zhakhar*. Al-Muhaqq Dr. Widad Al-Qadi, Beirut: Dar Sadir.
- Abolfaraj Esfahani, A. (1415). *Al-Qani*. Volume 8, Beirut: Dar Ihiya al-Tarath al-Arabi.
- Akbari, A. (2005). *The history of the Taherian dynasty from the beginning to the end*. Tehran: SAMT Press.
- Iman, M. (1972). *Fi Rehab of Imams of Ahl al-Bayt (PBUH)*. Beirut: Dar al-Taarif for Press.
- Balazri, A. (1974). *Ansab al-Ashraf*. Volume 5, Research by Mohammad Baqer Mahmoudi, Beirut: Al-Alami Institute for Press.
- Jahshiari, M., & Zain, H. (1408). *Al-Vozara va al-Kottab*. Beirut: Dar al-Fekr.
- Hakimi, I. (1976). *Translation of al-Faraj Ba'da al-Shiddah*. Tehran: Iranian Culture Foundation Press.
- Khatib Baghdadi, A. (1417). *History of Baghdad. Research by Mustafa Abdul Qadir Atta*, Beirut: Dar al-Katb al-Elamiya.
- Zarinkoub, A. (1984). *History of Iran after Islam*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Sohaili, A. (1412). *Al-Rawd al-Anafi Sharh al-Siri al-Nabiwiyah li Ibn Hisham*. Researched and annotated by Abdul Rahman Al-Wakil
- Al-Laghwi, A. (1423). *Maratib al-Nawain*. Beirut: Mohammad Abolfazl Ebrahim Press.

- Koleini, M. (2002). *Kitab al-Kafi*. Volume 2, Translated by Seyed Javad Mostafavi, Tehran: Alwafa Institute.
- Musfa, A. (1972). "Al-Faraj Ba`Da al-Shiddah and Jawami ul-Hikayat". *Yaghma*, 25(3).
- Nabilou, A., & Fathi Najafabadi, H. (2009). "Analysis of the fictional elements of al-Faraj Ba`Da al-Shiddah". *Journal of Persian Language and Literature*, 3(4), pp. 109-132.
- Nafisi, S. (1956). *The history of the Taheri dynasty*. Tehran: Nesbi Iqbal & Partners Company.
- Hamavi, Y. (1995 AD). *Mmmmlh-Baldan*. Volume 4, Beirut: Dar al-Sader.

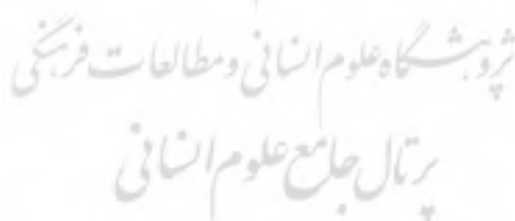
تحلیل اثرپذیری ترجمه الفرج بعد الشده ج ۱ از شعر عربی*

محمد رضا نجاریان^۱ (نویسنده مسئول)؛ بهزاد جلالی^۲

چکیده

فرج بعد از شدت، کتابی به زبان عربی و نوشته قاضی ابوعلی محسن تنوخی در قرن چهارم هجری است. قاضی تنوخی برای فهم بهتر و زیباتر کردن نثر خویش، اشعاری را از خود یا دیگران می آورد که حاوی پاره‌ای از معلومات دینی، ادبی، تاریخی و علمی است. این اشعار، گاه از زبان خود نویسنده و گاه از زبان شخصیت‌های حکایت‌ها بیان می‌شود؛ حسین بن اسعد دهستانی با ذکر اشعار فارسی ترجمه‌ای آزاد از این کتاب ارائه کرده است. در این پژوهش کوشش شده است، اشعار عربی کتاب به استثنای اشعار عربی مترجم، تصحیح و پس از بررسی دقت ترجمه، کاربرد نحوی، بلاغی و فرهنگ اسلامی - عربی بیت عربی در میان نثر فارسی و گونه‌های فرج بعد شدت مشخص گردد.

واژه‌های کلیدی: فرج بعد از شدت، قاضی تنوخی، حسین بن اسعد دهستانی، نثر قرن ۴

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۰۷ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۱

DOI:
10.221103/JCL.2024.22276.3672

نشریه ادبیات تطبیقی، سال پانزدهم، شماره بیست و نهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۲ صص ۲۸۹ - ۳۲۷

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایان‌نامه: reza_najjarian@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایان‌نامه: bjbjalali@gmail.com

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

فرج بعد از شدت، کتابی به زبان عربی نوشته قاضی ابوعلی محسن تنوخی در قرن چهارم هجری است. وی به حافظه خوب شهرت داشت. چنانکه پسرش درباره او چنین روایت می‌کند: «وی گذشته از حفظ اشعار شاعران دوره جاهلی و مخضرمین، مسائل فقهی و حدیث و کلام و منطق و هندسه و هیئت، هفتصد قصیده از ابوتمام و بحتری از حفظ داشت.» (حاکمی، ۱۳۵۵: ۹) این کتاب، برای اولین بار توسط محمد عوفی به فارسی ترجمه شده که از آن ترجمه، اثری در دست نیست؛ مگر حکایاتی که وی از این کتاب در *جوامع الحکایات* نقل کرده است. ترجمه بعدی فارسی آن به قلم حسین ابن احمد دهستانی در قرن هفتم انجام شد که وی اشعاری فارسی نیز بدان افزوده و در پایان هر حکایت، نتیجه‌ای را که از آن به دست آمده، اضافه کرده است. (همان: ۱۴) فرج بعد از شدت، مشتمل بر داستان‌هایی از انسان‌های گرفتار است؛ که هر یک به نوعی نجات یافته و به راحتی رسیده‌اند. هدف نویسنده در این کتاب که پر از داستان‌های تاریخی و پندآمیز است، علاوه بر به تصویر کشیدن اجتماع زمان خود و صفات زشت آنان، ذکر رفتار انسانی و اخلاقی قهرمانان داستان‌هایش و تأثیر آن رفتارها در رهایی انسان‌های گرفتار از مشکلات است.

قبل از قاضی تنوخی، مدائینی، کتابی در پنج یا شش صفحه برای گشایش و فرج و رهایی بندگان خدا از چنگال هم و غم در احوال و اخبار کسانی که به سختی مبتلا بودند و در آخر به راحت رسیدند، جمع آورد و نام آن را «فرج بعد الشدة و الضیق» نهاد. بعدها تنوخی کتاب مدائینی در فرج و شدت را با افزودگی‌هایی در ۱۴ باب تدوین کرد که هر چهارده باب با عناوین مختلف اما درون‌مایه‌هایی بر اساس فرج بعد از شدت است. (ر.ک: همان: ۱۵)

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد کتاب فرج بعد از شدت بیشتر به گزیده حکایات و اشاره‌های گذرا به مفاهیم کتاب و عناصر داستانی اشاره شده است. برخی از آثار مربوط به صورت شرح و توضیح یا تصحیح

هستند که از میان آنها می توان به قاسم زاده (۱۳۸۸) و حاکمی (۱۳۶۳) اشاره کرد. علیرضا نبی لو و هاجر فتحی نجف آبادی در مقاله «تحلیل عناصر داستانی الفرّج بعد الشده» (۱۳۸۸) داستانها را بر اساس عناصری چون موضوع، حادثه خارق العاده، شخصیت، زاویه دید، راوی، زمان و مکان، زبان و نتایج اخلاقی و درونمایه ها تحلیل کرده اند. امیربانو مصفا (کریمی) در مقاله «فرّج بعد الشده و جوامع الحکایات» (۱۳۵۱) بر این عقیده است که دهستانی در تجاوزی سخنان از وصفی و سجای و عبارات آرای خودداری نکرده است. به طور کلی در زمینه مورد بحث نگارندگان پژوهشی با این مضمون و موضوع دیده نشده است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

برای درک مفاهیم کتاب فرّج بعد از شدت لازم است جایگاه اشعار عربی در متن مشخص شود به همین دلیل ضرورت دارد پس از تصحیح ابیات، دوره شاعر تعیین گردد و ضمن بررسی صحت ترجمه، ارتباط نحوی و مضمونی آنها با متن فارسی و ورود اطلاعات گوناگون به نثر فارسی مشخص گردد تا معنا و مفهوم دقیقی از متن مستفاد گردد.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. فرّج بعد از شدت

ابوعلی مُحَسِّن بن ابوالقاسم علی تنوخی (۳۲۷-۳۸۴ق)، قاضی ادیب و نویسنده سده ۴ه.ق و نویسنده کتاب *نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة و الفرّج بعد الشده* بود. او در سال ۳۲۷ه.ق در بصره به دنیا آمد و همانجا در خاندان ادیب و حدیث شناس خود، پرورش یافت و در اهواز نشو نما کرد. همه استادان دوره کودکی یا نوجوانی او از مشاهیرند و بی گمان از همه تابناک تر ابوبکر صولی است. پیداست که در خاندان قاضی بزرگی چون ابوالقاسم تنوخی، آموزش دینی بر آموزش ادبی پیشی داشت.

فرّج بعد از شدت کتابی است تشکیل شده از قصه هایی با درونمایه های یکسان، برآمده از دل تاریخ ادبیات. نسخه عربی متنی است نوشته شده در قرن چهارم به قلم قاضی ابوعلی محسن تنوخی. این کتاب در ۱۳ فصل توسط حسین بن اسعد دهستانی در قرن هفتم ترجمه

و به نام وزیر عزالدین طاهر بن زنگی فریومدی شد. ترجمه اشعار عربی شعرگونه است. در این مقاله بر اساس عصور تاریخ ادبیات عرب به تحلیل اشعار عربی و مفاهیم اسلامی عربی آنها و ترجمه و ارتباط نحوی و بلاغی بیت می پردازیم؛ اما اشعار عربی مترجم موضوع بحث نیست. ایرادهای نگارشی ابیات عربی در مقایسه با دیوان در بخش یادداشت‌ها ذکر شده است.

۱-۱-۲ اموی

طریح بن اسماعیل الثقفی

- طریح در زمان ولیعهدی ولید بن یزید بن عبدالملک، دارای مقام و احترام بود. این امر سبب حسادت اطرافیان شد و از او نزد حماد الراویه شکایت بردند. حماد با دسیسه‌ای شعری انشاء نمود و به یکی از خادمان داد تا آن را نزد ولید بخواند و به طریح نسبت دهد. این امر سبب شد تا ولید بر طریح خشم بگیرد. طریح بعد از پیگیری بسیار به درگاه ولید راه یافت و به تضرع و استکانت و خشوع و زاری این قصیده بخواند:

جَزَعًا لِمَعْتَبَةِ الْوَلِيدِ وَلَمْ أَكُنْ
مِنْ قَبْلِ ذَاكَ مِنَ الْحوَادِثِ أَجْزَعُ
فَأَوَيْتُ صُنْعَكَ فِي فَنِّ بَاعِينَ
لِلْكَاشِحِينَ وَسَمِعَهَا مَا تَصْنَعُ
أَرْفَقْتَنِي حِينَ انْقَطَعَتْ وَسُدَّتْ
عَنِّي الْوُجُوهُ وَلَمْ يَكُنْ لِي مَدْفَعُ

وَدَخَلْتُ فِي حَرَمِ الذَّمَامِ وَحَاطَنِي
أَفْهَادِمٌ مَا قَدْ بَنَيْتَ وَخَافِضٌ
وَفَصَلْتَ فِي الْحَسَبِ الْأَشْمِ عَلَيْهِمْ
لِكَاثِحِينَ وَسَمِعَهَا مَا تَصْنَعُ
فَكَأَنَّ أَنْفُسَهُمْ بِكُلِّ صَنِيعَةٍ
لَسَدَدَتْهَا وَجَمِيلِ فَعَلٍ يَجْزَعُ
وَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ تَنَالُوا أَكْفُهُمْ
شَلَالًا وَأَنْتَ عَن صَنِيعِكَ تَصْنَعُ

(همان: ۲۴۱ و ۲۴۲)

جزع کنم ز عتاب و لید اگر چه مرا
بر او ببخشای از روی فضل و راه کرم
چه کرده‌ام که ز لطفت گسست پیوندم
زمام بنده نگه دار و زینهار مخور
بنای مجد مرا چون تو بوده‌ای بانی
چنان مکن که شماتت کنند بر حالم
خجل بدند ز بذلت که وعده ایشان
به گاه حادثه صبر است کار در هر باب
روا مدار از این بیش رنج بر احباب
چرا شدم ز جناب تو منقطع اسباب؟
که حفظ عهد بود سیرت اولوالالباب
به دست خویش دگر ره چرا کنیش خراب؟
جماعتی که ز تو بود سینه‌شان پر تاب
سراب بود و سخای تو بحر بی پایاب

(همان: ۲۴۲-۲۴۴)

ولید چون این قطعه بشنید، طریح را به خود نزدیک کرد و در روی او بخندید و او را عفو نمود. شعر عربی بخشی از داستان و بدل «این قصیده» است که حکایت از اعتذار طریح دارد و با تشبیه تفضیل او را برتر از دیگران می خواند و ارزوی مرحمت دارد.

-روزی طریح به نزدیک ابوجعفر منصور درآمد. ابوجعفر به او گفت: تو آن نیستی که از خدای نرسیدی و در حق ولید عبدالملک گفتی:

لَوْ قُلْتُ لَلْسَيْلِ دَعَّ طَرِيْقَكَ
وَالْمَوْجِ عَلَيْهِ الْهَيْضَابُ تَعْتَلِجُ
لَغَارًا وَ ارْتَدَّ أَوْ لَكَانَ لَهُ
إِلَى طَرِيْقِ سِوَاكَ مُنْعَرَجُ

(همان: ۱۹۹)

اگر به سیل بگویی که رو بگردان زود
فرو رود به زمین یا ز راه بر گردد
طریح در جواب، چنین توجیه کرد که آن زمان که این ابیات گفته بودم، دست به دعا برداشتم. ابوجعفر که متوجه توجیه او شده بود به ربیع گفت: دیدی که چگونه خود را از این ورطه خلاص داد. شعر مقول قول و از نظر بلاغی تمثیل است

اعشى همدان، ابومصباح عبدالرحمان بن عبدالله (۳۰-۸۳ق)،

-حماد الراویه حکایت کرد که در زمان اسارت اعشی در بند دیالمه، دختر کسی که اعشی به دست او اسیر بود، بر او عشق آورد و گفت اگر تو را از این بند رهایی دهم با من عهد و

پیمان می‌بندی و وفا می‌کنی، اعشی پذیرفت و در نتیجه از بند رهایی یافت، سپس اعشی قصیده ای دراز گفت در ذکر مشقتی که در اسر دیلم و قید ایشان کشید:

أَصْبَحْتُ رَهْنًا لِلْعُدَاةِ مُكَبَّلًا	أُمْسِي وَأَصْبِحُ فِي الْأَدَاهِمِ أَرْسُفُ
وَلَقَدْ أَرَانِي قَبْلَ ذَلِكَ نَاعِمًا	جَذْلَانِ أَبِي أَنْ أَضَامَ وَأَنْفُ
وَأَسْتَنْكَرْتُ سَاقِيَ الْوِثَاقِ وَسَاعِدِي	وَأَنَا أَمْرُؤُ بَادِي الْأَشْجَاعِ أَعْجَفُ
فَأَصَابَنِي قَوْمٌ وَكُنْتُ أَصَبْتُهُمْ	فَالآنَ أَصْبِرُ لِلمَظْمَنِ وَأَعْرِفُ
وَإِذَا تُصِيبُكَ مِنَ الْحَوَادِثِ نَكْبَةٌ	فَأَصْبِرْ لَهَا فَلَعَلَّهَا تَتَكَشَّفُ

(همان: ۴۰۷)

به بند دشمنان گشتم مقید	همی جستم جهان چون شیر در بند
از اینم ننگ بد زین پیش و بودم	به کام دوستان دلشاد یک‌چند
شد از سختی بندم ساعد و ساق	چنان لاغر که پیدا گشت پیوند
به من بودند خلقان شاد و من شاد	صبورم این زمان در رنج خرسند
خدا در بند غم کس را بنگداشت	گشایش خواه از او و دل در او بند

(همان: ۴۰۷)

در این ابیات پندی است که در عین ناامیدی از کسی که انتظارش هم نداری، بر تو گشایش حاصل می‌شود. ابیات بدل یا مفعول «قصیده ای گوید» در بیان مشقت شاعر در اسارت است. ضمناً سفارش به صبر در میان ایات و احادیث مشهود است مثل آیه ۱۱۵ سوره هود:

وَأَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

منسوب به علی بن ابی طالب:

– حکایت کرده‌اند که روزی ابو جعفر منصور در حال خطبه خوانی بود که ناگاه مگسی لبش را گزید و هر کار کرد آن مگس دور نشد تا در خطبه ایجاز نمود و از منبر پایین آمد، سپس سلیمان اعمش را خواست و از او علت را جويا شد. گفت: این تنبیهی آسمانی است تا از

حال مظلومان غافل نمایی. منصور بدین سبب بر اسب نشست و به دروازه خراسان رفت که ناگاه تیری در کنار او فرود آمد و بر یک پرآن این بیت مکتوب بود:

أَحْسَنْتَ ظَنَّنَكَ بِالْأَيَّامِ إِذْ حَسُنْتَ وَلَمْ تَخَفْ سَوْءَ مَا يَأْتِي بِهِ الْقَدَرُ
و بر پر دیگر این بیت مرقوم بود:

وَسَأَلَمْتُكَ اللَّيَالِي فَاعْتَرَّتْ بِهَا وَعِنْدَ صَفْوِ اللَّيَالِي يَحْدُثُ الْكَدْرُ

(همان: ۴۵۱)

به حسن ظن شدی غره چو دیدی از جهان احسان

نمی ترسی که فعل بد نماید با تو ناگاهان

سلامت داد ایامت مشو مغرور از غفلت

که جام صافی عیش تو گردد تیره از دوران

و بر پر سوم نوشته بود همدانی من همدانی. منصور که در فکر بود به قصر رفت و اوضاع را بر اعمش شرح داد. اعمش گفت: بین در زندان‌های تو کسی از اهل همدان نیست؟ پس از جستجو مردی را یافتند و او را نزد منصور بردند. منصور علت حبس او را جویا شد. او گفت: آن زمان که در همدان صاحب نعمت و ضیعت بودم، عامل تو نزد من آمد و ضیعت من خواست، چون نفروختم، آن ضیعت به زور ستاند و مرا در بند به اینجا فرستاد. امیر بند از او برگرفت و او را جامه‌ای نیکو پوشاند و سپس عامل را خواست و آن مرد را اختیاراتی داد که او گفت فقط ضیعت خود بازستانم و به باقی حاجتم نیست و از عامل درگذشتم. امیر را این رفتار مرد خوش آمد. در ترجمه باید فعل ماضی باشد نه امر. شعر عربی بدل از عبارت «این بیت» است و سفارش به دوری از غرور و غفلت می کند تا عیش منغص نگردد.

- حکایت است که اعرابی نزدیک امیرالمؤمنین آمد و از ایشان پندی طلبید تا در سختی‌ها به کار آید. ایشان گفت: شدايد و سختی‌ها را غایتی است و تا زمان آن نرسد نمی توان در

دفع آنها کوشید. پس به خدا توکل کن و صبور باش. چون مرد از خدمت او بازگردید امیرالمؤمنین (ع) این بیت بر زبان راند:

إِذَا لَمْ يَكُنْ عَوْنٌ مِنَ اللَّهِ لِلْفَتَى فَأَكْثَرَ مَا يَجْنِي عَلَيْهِ إِجْتِهَادُهُ
(حاکمی، ۱۳۵۵: ۱۰۰)

چو باشدت ز خدا عون بر مراد دلت اگر چه جهد نباشد ز تو ظفر باشد
و گر خدای نباشد به کارها یارت ترا ز کوشش تو بیشتر ضرر باشد
شعر عربی، جزئی از متن و بدل «این بیت» است. بیت دوم فارسی ترجمه شعر عربی است.

أبوالأسود الدؤلی (۱۶ هـ. ق / ۶۹ هـ)

-ابوالعتاهیه حکایت می کند آن هنگام که به جرم نسرودن شعر در بند بودم، با پیرمردی نیکو صورت و پاکیزه جامه مجالست نمودم و چون از وحشت بند می نالیدم و وجوه خلاص را تدبر می کردم، آن مرد این دو بیت بر خواند:

تَعَوَّدْتُ مَسَّ الضُّرِّ حَتَّى أَلْفَتُهُ وَأَسْلَمَنِي حُسْنُ الْعَزَاءِ إِلَى الصَّبْرِ
وَصَيَّرَنِي يَا سَيِّ مِنْ النَّارِ وَاثِقًا بِحُسْنِ صَنِيعِ اللَّهِ مِنْ حَيْثُ لَا أَدْرِي
(همان: ۳۹۷)

دل کرد رنج عادت و غم شد انیس او ترک جزع گرفت و به صبر التجا نمود
نومیدیش ز خلق به حق داد این وثوق کو را به حسن صنع رهند ز رنج زود
(همان: ۳۹۸)

و سرانجام همین ابیات باعث خلاصی ام از بند شد. ابیات بدل «این دو بیت» است و سفارش به توکل به حق و صبر دارد به گونه ای که به جای خلق خدا را باید برگزید.

منسوب به حماد الراویه:

-آن دو بیت که حماد سرود و با توطئه غلامی آن را به نام طریح برای ولید خواند تا او را از قرب درگاه خلافت ولید برانند ...، این ابیات است:

سِیرِی رِکَابِیْ إلی مَنْ تَسْعَدِینَ بِهِ فَقدَ أَقَمْتَ بِدَارِ الْهَوْنِ مَا صَلَحَا
سِیرِیْ إلی سَیِّدِ سَمَحٍ خَلَائِقُهُ ضَخْمُ الدَّسِیْعَةِ قَرْمٌ یَحْمِلُ الْمَدْحَا

(همان: ۲۳۸)

سوی سعادت پوی ای حمیده مر کب من

درین مذلت از این بیشتر چه می پایی؟

سوی کسی که کریمست و راد و نیکو خلق

بزرگ بذل و سزاوار آنکه بستایی

(همان: ۲۳۹)

کنیه حمّاد، ابوالقاسم است. او شاعر معروف ایرانی تبار عرب در قرن اول و دوم هجری است. پدرش شاپور/هرمز یا به روایتی میسره از اهالی دیلمان بود که پسر عروه بن زید الخیل طائی وی را اسیر کرد و به دخترش لیلی بخشید به همین دلیل مکتبی به ابولیلی شد. (ابوالطیب لغوی، ۱۴۲۳، ص ۸۶). شعر بدل «این ابیات» است که تعریض گونه مخاطب را به پرهیز از اقامت ذلت گونه در دربار می خواند و سفارش به برگزیدن ممدوحی کریم می کند.

یزید بن ضبّة الثقفی (?-۱۳۰ هـ)

-ابوعلی بن مقله حکایت می کند آن زمان که منصب وزارت داشت، در حجره ای مقید بودم و امید خلاصی و فرج از من منقطع شده بود. به این سبب که مرا در بند عزیز می داشتند، روزی کاتب امیر، از من درخواست حاجتی کرد تا امیر اجابت نماید و من آرزوی شراب و طعام و مطرب نمودم. مطربه ای بیاوردند اول سرودی که گفت این بود:

فَوَاعِدَ لِمَبِیْنِ الْاِخْلَیْلِ فَبِیْتِیْ وَ وَ قَالُوا لِدَاعِیِ الزُّورِ مَوْعِدُكَ السَّیْبُ
وَ لَکِنَّهُمْ بَانُوا وَ لَمْ اَدْرِ بَعْتَهُ وَ اَفْطَعُ شَیْءَ حِینٍ یَفْجُوکَ الْبَعْتُ

(همان: ۱۳۷)

صحیح بیت اول بدین صورت است: (أبو حیان التوحیدی، ص ۱۴۱)

تَوَاعًا - سَدَّ لِلْبَيْبِ - مَنِ الْخَلِيْطِ لِيَنْبِتَ - وَاقَالُوا لِرَاعِي الذُّوْدِ مَوْعِدُكَ السَّبَبُ

در الموسوعه الشعريه بيت اول را به « النمیری » غزلسرای عصر أموی هم نسبت داده اند.

مرا به هجران انذار کرد و پس فرمود که وقت رفتن تو روز شنبه است پگاه
ولیک ناگه رفت و خبر نکرد مرا عذاب سخت ترین هست فرقت ناگاه

(همان: ۱۳۸)

در آن حجره مرد دیگری نیز به همراه او در حبس بود. بعد از اینکه مطربه شعر را خواند، ابن مقله تفأل نیک زد و هر دو به فرمان امیر از حبس خلاصی یافتند. ابن مقله به وزارت و صدارت القاهر بالله رسید و آن مرد را نیز برای هم صحبتی خود ببرد و هر دو از چنان محنت به چنین دولتی رسیدند. شعر جزئی از متن و بدل «این» است. این شعر با مضامین عاشقانه و هجران در جریان حبس ابن مقله در حجره‌ای از یاقوت امیر فارس سروده شد.

۲-۲-۲. عصر عباسی

ابوالعتاهیه:

-احمد بن محمد المنذر سبب رفتنش به شام را این گونه حکایت کرد که متوکل به تماشای متنزه‌ی که آن را محمدیه می خوانند رفته بود و کتاب غیبت من را مغتنم شمردند و با متوکل مقرر گردانیدند که مرا به رقه بفرستند تا از حضرت دور افتم. پس من را آگاه نمودند و چون قصد وداع با امیرالمؤمنین نمودم گفتند که بر تو ساخط است و باید که بی درنگ راهی شوی. می گوید چون به رقه رسیدم نماز شام شده بود. از اعرابی شنیدم که شتر می راند و این بیت می خواند:

كَمْ مَرَّةٍ حَفَّتْ بِكَ الْمَكَارِهِ خَارَ لَكَ اللَّهُ وَأَنْتَ كَارِهِ

(همان: ۱۴۵)

دل تنگ مکن اگر چه محنت باشد محنت ز خدا موجب نعمت باشد
هر حال که آن را تو بلا پنداری چون در نگری غایت دولت باشد

این بیت را به فال نیک گرفتم و پریشانی خاطر زایل گردانیدم و سرانجام نیز همین شد و این سفر شام سبب رفعت درجت و مقام و عزت و خوشدلی من گردید. شعر جزئی از متن و بدل «این بیت» است و اشاره دارد به آیه ۲۱۶ بقره: وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ

بحتری:

حکایت کرد ابوالقاسم سلیمان بن مخلد گفت: آن زمان که پدرم را از بغداد نفی کردند و من در بغداد تنها و بی شغل ماندم، انس من شب و روز با بحتری شاعر و ابومعشر منجم بودی و بیشتر اوقات ملازم من بودندی. یک روز حکایت کردند که وقتی در عسرتی بودیم و المعتر بالله در حبس بود به نزد او رفتیم. بحتری گفت چند بیت گفته بودم در حق محمد بن یوسف الشعری در آن وقت که محبوس بود. آن بیت‌ها بر معتر خواندم چنان فرامودم که در حق تو نظم داده‌ام و ابیات این است:

جُعِلَتْ فِدَاكَ الدَّهْرُ لَيْسَ بِمُنْفَكٍّ	مِنَ الْحَادِثِ الْمَشْكُورِ وَالنَّازِلِ الْمُسْكِي
وَمَا هَذِهِ الْأَيَّامُ إِلَّا مَنَازِلٌ	فَمِنْ مَنَزِلٍ رَحْبٍ وَمِنْ مَنَزِلٍ ضَنْكٍ
وَقَدْ هَدَبَتْكَ لِنَاءُ بَاتٍ وَأَنْمَا	صَفَا الذَّهَبُ الْإِبْرِيضُ قَبْلَكَ بِالسَّبْكِ
أَمَا فِي رَسُولِ اللَّهِ يُوسُفُ أَسْوَةٌ	لِمَثَلِكَ مَحْبُوسًا عَلَى الظُّلْمِ وَالْإِفْكِ
أَقَامَ جَمِيلَ الصَّبْرِ فِي السَّجْنِ بُرْهَةً	و نَالَ بِهِ الصَّبْرُ الْجَمِيلُ إِلَى الْمَلِكِ

(حاکمی، ۱۳۵۵: ۲۸۰)

فدات باد تنم روزگار نیست جدا	ز واقعات و نوازل ز حادثات و بلا
منزلند شب و روز و منزلی باشد	که تنگ باشد و منزل بود فراخ‌قضا
به حادثات مهذب شدی همان‌گونه	که زر ز بوته پذیرفت وقت سبک‌صفا
بسست پیش روت یوسف اندرین زندان	که دید چون تو به ناحق ز دهر رنج و عنا
چو صبر کرد در آن خواری و بلا یک‌چند	عزیز مصر برون شد ز سجن و کامروا

ابیات بدل ضمیر اشاره «این» است. شاعر عرب با به کار بردن تمثیل و نیز تلمیح به داستان یوسف (ع) به اهمیت صبر برای رسیدن به پادشاهی تأکید کرده است: قَالُوا إِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ

قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَن يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (سوره یوسف، آیه ۹۰). نکته مهم کاربرد کلمات مستعربه مثل ابریز است.

-... معترز رقعه را گرفت و به خادم ملازمش داد تا وقتی از زندان آزاد شد به او بدهد. پس از چندی او به خلافت نشست و چون بحتری و سلیمان به تهنیت خلافت نزد او رفتند، بحتری گفت قصیده‌ای گفته بودم در تهنیت خلافت و مدح او و هجو مستعین برخواندم و مطلع قصیده این بود:

يُجَانِبُنَا فِي الْحُبِّ مَنْ لَا نُجَانِبُهُ وَيَبْعُدُ مِنَّا فِي الْهَوَى مَنْ نُقَارِبُهُ

(حاکمی، ۱۳۵۵: ۲۸۳)

ز من جدا شود آنکس کزو نگردم دور وصال جویم از او و مرا کند مهجور

بیت بدل از ضمیر اشاره «این» است و گواه آینده نگری و رندی شاعر دارد.

-تا بدین ابیات رسیدم که گفته بودم:

فَكَيْفَ رَأَيْتَ الْحَقَّ قَرَّ قَرَارُهُ وَكَيْفَ رَأَيْتَ الظُّلْمَ آتَى عَوَاقِبَهُ
وَلَمْ يَكُنِ الْمَغْتَرُّ بِاللَّهِ إِذْ سَرَى لِيُعْجِزَ وَالْمُعْتَزُّ بِاللَّهِ طَالِبَهُ
رَمَى بِالْقَضِيبِ عَنُودَهُ وَهُوَ صَاغِرٌ وَعَرَى مِنْ بُرْدِ النَّبِيِّ مَنَاقِبَهُ

چگونه دیدی احوال او نیافت قرار اگر چنانکه ز معترز گمان برد مغترز
چگونه دیدی ظلم و ستم که شد مقهور که جان توان بردن بدانکه هست غرور
قضیب ملک بیفکند زود و خوار برفت تنش به برد پیمبر نشد دگر مستور

(همانجا)

چند بار آن را استعادت فرمود و خادمی که آن روز رقعه را گرفته بود، فرمود تا آن را بیاورد و به ازای هر بیتش هزار دینار به من دهد. چون شش بیت در آن رقعه بود مرا شش هزار دینار داد و گفت این مال را تلف مکن و با آن ضیعتی بخر. چنین کردم و بعد از آن هر روز کار

و نعمت و خدمت من نیکوتر و بیشتر شد. اشعار بدل عبارت «این ابیات» است و در باره خلع ید مستعین ظالم است که شایسته برد نبی نیست و جایگزینی بحق معتز است.

دعبل خزاعی:

-دعبل شاعر چون مأمون را هجو کرد، مأمون گفت آن ابیات بر من خوانید و از جمله آن هجو، این دو بیت بود:

إِنِّي مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ سَيُؤْفُهُمْ
قَتَلْتَ أَخَاكَ وَشَرَقْتِكَ بِمَقْعَدٍ
شَادُوا بِذِكْرِكَ بَعْدَ طُولِ خُمُولِهِ
وَاسْتَنْتَدُوكَ مِنَ الْحَضِيضِ الْأَوْهَدِ

(همان: ۲۷۰)

از آن گروه کایشان به تیغ گوهردار
تورا به اوج رسانید از حضيض خمول
مأمون گفت بهتان است و بفرمود تا دعبل را نزد او آوردند. دعبل که از خشم مأمون آگاه بود، گفت یا امیرالمؤمنین مرا عفو کن و مأمون گفت در امانی و آن قصیده که در مرثیه اهل بیت رسول و مناقب ایشان انشا کرده‌ای برخوان. ابیات عربی بدل «این دو بیت» بوده و جزئی از متن است؛ زیرا کنایه تعریضی دارد که با قتل امین، مأمون را به خلافت برگزیدند.

-دعبل از بیم او جرئت خواندن نداشت تا اینکه مأمون گفت ترا امان است. او این قصیده می‌خواند و مأمون می‌گریست. چون اینجا رسید که گفته است:

بَنَاتُ زِيَادٍ فِي الْخُدُورِ مَصُونَةٌ
وَبِنْتُ رَسُولِ اللَّهِ فِي الْفَلَاوَاتِ
وَأَلُّ رَسُولِ اللَّهِ هَلْبٌ رِقَابُهُمْ
وَأَلُّ زِيَادٍ غُلْظُ الْقَصَرَاتِ

(همان: ۲۷۱)

به پرده ها برپوشیده دختران زیاد
نحیف و لاغر آل نبی غریب و اسیر
نیرگان نبی سر برهنه در صحرا
ستبرگردن آل زیاد و کامروا
او را به خاطر مدح خاندان پیغمبر، عفو کرد. شعر مقول قول است و گواه ظلم بی‌شمار بنی‌امیه و ابن زیاد به فرزندان رسول اکرم (ص) دارد

مأمون به وی گفت: قصیده تائیهات را برایم بخوان و مترس که از آنچه در آن چکامه گفته ای درامانی چه من از آن قصیده آگاهم و خواننده‌ام اما دوست دارم که از زبان خودت بشنوم. از آن پس دعبل اولین کسی بود که بر وی داخل می شد و آخرین کس بود که از نزدش بیرون می رفت. (علی ابن عساکر، ۱۹۵۱م، ج ۵: ۲۳۴). چکامه تائیه‌ای که دعبل درباره دودمان پیغمبر (ص) سروده است، از بهترین نوع شعر و بلندترین نمونه مدایح است که آن را برای علی بن موسی (ع) در خراسان سرود (حموی، ۱۹۵۵م، ج ۴: ۱۹۶)

قاضی تنوخی (۲۷۸-۳۴۲ق)

-قاضی تنوخی این معنا را در ذکر فرج بعد از شدت و برتری آن بر آسانی که بعد از آن سختی باشد، نظم داده است:

إِنَّا رَوَيْنَا عَنِ النَّبِيِّ رَسُولِ اللَّهِ فِيمَا أُفِيدَ مِنْ أَدْبِهِ
لَوْ دَخَلَ الْعَسْرُ كُوَّةَ لَأَتَى يُسْرَانَ فَاسْتَخْرَجَاهُ مِنْ تَقْبِهِ

(همان: ۹۸)

روایت است ز صدر رسل که یسرانند روان شده ز پی عسر دایما بستاخ
اگر چنانکه به سوراخ در شود سختی برون کنند دو آسانیش از آن سوراخ

بیت در جایگاه قید کیفیت است و تلمیح به این حدیث دارد: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): «لَوْ دَخَلَ الْعَسْرُ كُوَّةَ، جَاءَ يُسْرَانَ فَأَخْرَجَاهُ» فَلَمَّا سَمِعْتُ ذَلِكَ، قُلْتُ بَدِيهَا....

-فرج رخجی گفت شبی در حبس مامون خفته بودم. در خواب دیدم که گوینده‌ای گفت:
لَمَّا أَتَى فَرَجًا مِنْ رَبِّهِ فَرَجٌ جِئْنَا إِلَى فَرَجٍ نَبْغِي بِهِ الْفَرَجَا
فرج را چون فرج آمد ز اینزد شدم نزد فرج از وی فرج‌خواه

(همان: ۴۴۰)

بامداد برخاستم، مرا شفاعت کرده بودند و امیرالمؤمنین مرا ولایت فارس و اهواز داد. بیت مقول قول است. در نسخه عربی اول «فرج» است و بعد «فرجاً». با عنایت به مرجع ضمیر «ه»

بهتر است منصوب اول باشد؛ زیرا مقصود «فرج رخجی محبوس» است که شاعر با کاربرد دوگانه آرایه جناس تام و به کارگیری تعبیر خواب پیام گشایش و رهایی دارد.

منسوب به حسن بن وهب:

- سلیمان گفت: آن زمان که در حبس بودم، یک روز برخاستم غمناک تر و نومیدتر از همیشه. رقعہ‌ای به من دادند که برادرم (حسن بن وهب) نوشته بود و این قطعه در وی مکتوب:

خَطْبُ اِبَا اَيُّوبَ حَلَّ مَحَلَّهُ	فَاِذَا جَزَعْتَ مِنَ الْخُطُوبِ فَمَنْ لَهَا
اِنَّ الَّذِي عَقَدَ الَّذِي اَنْعَقَدْتَ بِهِ	عُقْدُ الْمَكَارِهِ فَيَكُ يَحْسُنُ حَلُّهَا
فَاَصْبِرْ فَاِنَّ اللَّهَ يُعْقِبُ رَاحَةً	فَلَا عِلْمَ لَهَا اَنْ يَنْجِلِيَّ وَلَا عِلْمَ لَهَا
وَعَسَى تَكُونُ قَرِيْبَةً مِنْ حَيْثُ لَا	تَرْجُو وَ يَمْحُو عَنْ جَدِّكَ ذُلُّهَا

(همان: ۱۰۶)

به گاه حادثه هرچند سهمناک بود اگر چه بسته شود کار ناامید مشو به صبر بوک و مگر شاد باش و آه مکن به ذلّ و محنت کار تو آنکه بیشولید سلیمان بن وهب می گوید: من آن رقعہ را به فال نیک گرفتم و قوتی در من پدید آمد و امیدوار گشتم. شعر بدل عبارت «این قطعه» است و با به کار بردن ادات ترجی «عسی و لعل» امیدواری می دهد که با صبوری می توان به عزت رسید و از ذلت دور شد. نیز تلمیح به صبر ایوب و داستان قرآنی آن حضرت دارد.

منسوب به سلیمان بن وهب:

- در ادامه سلیمان می گوید این دو بیت بدو (حسن بن وهب) نوشتم:

صَبَّرْتَنِي وَ وَعَظَّتَنِي وَ اَنَالَهَا	وَ سَتَّجَلِي بِكَ لَا اَقُولُ لَعَلَّهَا
وَ يَحُلُّهَا مَنْ كَانَ صَاحِبَ عَقْدِهَا	ثِقَّةً بِهِ اِذْ كَانَ يَمْلِكُ حَلَّهَا

(همان: ۱۰۷)

اگر چه محنت من دیر کشید، فرج
عجب مدار که هر چند زودتر برسد
مگر بگویم آنچه از خدا امید من است
و ثوق هست که بی بوک و بی مگر برسد
و همین امر سبب شد تا از بند آزاد شوم . شعر جزئی از متن و بدل «این دو بیت» است. و
سفارش می کند که با صبر فرج حاصل خواهد شد.

الإمام الشافعی (۱۵۰-۲۰۴هـ.ق)

-محمد بن رجا مولای هاشمی گفت: وقتی اندوهگین بودم، در کنار نهالچه‌ای که بر آن
نشسته بودم، رقعہ ای دیدم بر آنجا مکتوب:

يا صاحبَ الهمِّ إنَّ الهمَّ مُنْقَطِعٌ لا تَيْأَسَنَّ كَأنَّ قَدَ فَرَجَ اللهُ

(همان: ۱۶۲)

يا صاحبَ الهمِّ إنَّ الهمَّ مُنْفَرَجٌ أَبشِرْ بِخَيْرٍ فَإِنَّ الفَراجَ اللهُ
اليأسُ يُقَطِّعُ أحياناً بِصاحبِهِ لا تَيْأَسَنَّ فَإِنَّ الكافيَ اللهُ
ای آنکه از اندوه و بلا غمگینی جز صبر سزد که شیوه‌ای نگزینی
دل‌تنگ مشو اگر فروبندد کار تا بگشایی دید گشایش بینی

چون بر خواندم آن اندوه از دل من رفت و شکیا گشتم. شعر در نقش نهاد نائب فاعلی است.

منسوب به امام موسی کاظم (ع) و امام علی (ع):

-ابوبکر ثقفی گوید که وقتی مرا اندوهی سخت رسید، در خواب دیدم که گوینده‌ای می گفت:

كُنْ لِمَكارِهِ بِالعِزِّ مُسَلِّياً فَلَعَلَّ يَوماً لا تَرى ما تَكرَهُ
وَلربُّما ابْتَسَمَ الوَقورُ مِنَ الأذى وَ فُؤادُهُ مِنَ حَرِّهِ يَتَأَوُّهُ

(همان: ۱۶۳)

از مکاره به صبر سلوت جوی که نماند غم ار بود چون کوه
بس که خندد حلیم و می‌گرید دل پردردش از غم و اندوه

آن غم بر دل من سهل شد و صبور گشتم. شعر مفعول «می گفتم» است. قریب این مضمون در سخن امام باقر(ع) است: الْجَنَّةُ مَحْفُوفَةٌ بِالْمَكَارِهِ وَالصَّبْرُ ، فَمَنْ صَبَرَ عَلَى الْمَكَارِهِ فِي الدُّنْيَا دَخَلَ الْجَنَّةَ (کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۸۹)

یساری و الشیاری و بشاری:

-یحیی بن خالد برمکی که به خاطر بحث با هادی بر سر تغییر رأی هارون، ناراحت و بر جان خود خائف بود، وقتی به خانه رسید، با غلام خود بحث کرد و تپنجه‌ای بر روی او زد که حلقه انگشتری اش بشکست و نگین آن ضایع گشت. بدین سبب غمناک و پریشان شد. بشاری شاعر درآمد و بر صورت حال و قوف داشت، این شعر بگفت:

أَخْلَاكَ مِنْ كُلِّ الْهَمُومِ سَقُوطُهُ وَ أَتَاكَ بِالْفَرَجِ انْفِرَاجُ الْخَاتِمِ
قَدْ كَانَ ضَاقَ بِفِكَ حَلْقَةً ضَيْقِهِ فَاصْبِرْ فَمَا ضَيْقُ الزَّمَانِ بِدَائِمِ

(همان: ۱۶۸)

انگشتری ار شکست و بفتاد نگین زنهار بدین سبب نباشی غمگین
آن حلقه گشاده گشت و آن بند شکست فالی ست نکو نیک بیندیش درین

(همان: ۱۶۸)

بعد از مدتی هادی درگذشت و خلافت بر هارون مقرر شد و یحیی در صدر وزارت نشست. طبق ترجمه آیاک بر اتاک ترجیح داده شده برای تحذیر در حالی که صحیح نیست. فاعل اتاک، «انفراج» است؛ لذا ترجمه ایراد دارد. انکشاف انگشتر زدودن اندوه را برایت به ارمغان آورده است. در بیت دوم به جای «بفک» باید «فُفُكَّ» باشد و حلقه نائب فاعل آن. شعر دنباله نثر و بدل «این شعر» است و گواه باور به تفأل برای گشایش و رهایی است.

ابوالعباس بن نواله (نوابه)

-حکایت کرد ابو عبدالله بن ابی عوف زوزنی که به نزدیک ابوالعباس بن نواله رفتم و او محبوس بود، این دو بیت املا کرد:

عَوَاقِبُ مَكْرُوهِ الْأُمُورِ خِيَارُ وَ أَيَّامُ شَرِّ لَا تَدُومُ قِصَارُ
وَ أَيْسَ بِيَاقِ بُؤْسِهَا وَ نَعِيمِهَا إِذَا كَرَّ لَيْلٌ ثُمَّ كَرَّ نَهَارُ

(همان: ۱۷۴)

بر عقب انده و غم شادی است بر اثر محنت و رنج‌ست ناز
چون نبود دائم کوتاه شمر روز بلا گرچه نیامد دراز
دولت و محنت بنپایند دیر تا ز شب و روز بود ترک‌تاز

پس از چندی کار ابوالعباس نیکو گشت. شعر جزئی از متن و بدل «این دو بیت» است.

منسوب به جعفر بن محمد الصادق / الحسین بن علی / محمود الوراق / ابن المبارک

- یکی از بازرگانان مدینه حکایت کرد، زمانی که در بدترین حالت فقر و تنگدستی بودم، نزد جعفر بن محمد رفتم. چون حال من دید، دلش بر من رقت گرفت و این ابیات را بر خواند:

فَلَا تَجْزَعْ وَإِنْ أَعْسَرْتَ يَوْمًا فَقَدْ أَيْسَرْتَ فِي الزَّمَنِ الطَّوِيلِ
فَإِنَّ الْعُسْرَ يَتْبَعُهُ يَسَارٌ وَقَوْلُ اللَّهِ أَصْدَقُ كُلِّ قِيلِ
فَلَا تَيَاسُ فَإِنَّ الْيَأْسَ كُفْرٌ لَعَلَّ اللَّهَ يُغْنِي عَنْ قَلِيلِ
وَلَا تَتَّظِنَنَّ بِرَبِّكَ ظَنَّ سَوْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ أَوْلَى بِالْجَمِيلِ
فَلَوْ أَنَّ الْعُقُولَ تَسْوِقُ رِزْقًا لَكَانَ الْمَالُ عِنْدَ ذَوِي الْعُقُولِ

(همان: ۱۷۵ و ۱۷۶) (ایمن، محسن، ۱۳۷۱، ص ۷۵)

اگر به رنج فتادی جزع مکن چندین بسا که بودی در خرمی و آسانی
چو گفت ایزد آسانی است با سختی کلام حق را تکذیب کرد نتوانی
ز فضل ایزد کفر است ناامید شدن مبر امید که زایل کند پریشانی
گمان خویش نکو کن که او نکو کار است اگر چنان که شوی بدگمان تو درمانی
غنا و فقر به تدبیر اوست از وی دان مگو که هست اثر زیرکی و نادانی

چون این ابیات شنیدم، گمان بردم که توانگرترین مردم دنیا منم و بعد از مدتی خدای تعالی مرا از آن محنت خلاصی داد. شعر بدل «این ابیات» است و تلمیحات بسیاری در آن به کار رفته است: سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا (طلاق/۷)؛ فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (شرح/۵)؛ لَا تَيَاسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يِيَّاسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ (يوسف/ ۸۷) / امام کاظم (ع): إِنَّ

اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ إِنِّي لَمْ أُغْنِ الْغَنَى لِكِرَامَةٍ بِهِ عَلَيَّ وَ لَمْ أَفْقِرِ الْفَقِيرَ لِهَوَانٍ بِهِ عَلَيَّ وَ هُوَ مِمَّا
 ابْتَلَيْتُ بِهِ الْأَغْنِيَاءَ بِالْفُقَرَاءِ (کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۲۶۵)

فضل بن یحیی بن خالد البرمکی:

روزی فضل بن ربیع بر فضل بن یحیی بن خالد برمکی وارد شد. فضل بن یحیی قدر فضل
 ندانست و او را وقع نهاد. فضل ربیع دلتنگ و خشمناک بر پای خواست، بر پشت اسب
 نشست و این دو بیت بگفت:

عَسَىٰ وَ عَسَىٰ يَنْتَهِ الْقَضَاءُ عَنَّا هُ
 فَيَعْقِبُ رُوعَاتٍ سُرُورًا وَ غِبْطَةً
 بِدَوْرٍ زَمَانٍ وَ الزَّمَانُ يَدُورُ
 وَ يَحْدُثُ مِنْ بَعْدِ الْأُمُورِ أُمُورٌ

(همان: ۱۸۴)

قضا عجب نبود گر عنان بگرداند
 سرور و غبطت بخشد تو را پس از اندوه
 صفات اهل زمان در زمان بگرداند
 چو حال گردان حال جهان بگرداند

(همان: ۱۸۵)

چند روز بعد از این سخن، هارون الرشید بر برامکه ساخت گشت. شعر بدل «این دو بیت»
 است و به قضا و قدر الهی و بی ثباتی روزگار اشاره دارد.

منسوب به ابو علی ابن مقله:

ابو عبدالله زنجی کاتب گوید، وقتی ابن مقله در حبس ابوالحسن بن فرات بود، با اینکه بین
 من و او مودت و محبت دیرینه بود، در مدت حبسش بدو هیچ نامه ننوشتم. ابن مقله پس از
 حبس، روزی به من رقعہ ای نوشت که اول آن رقعہ این ابیات بود:

تُرِي حُرْمَتُ كُتُبِ الْاِخْلَاءِ بِيَدِهِمْ
 فَمَا كَانَ لَوْ سَأَلْتَنَا كَيْفَ حَالُنَا
 اِبْنِ لِي، اُمُّ الْقِرْطَاسِ اَصْبَحَ غَالِيَا
 وَ قَدْ دَهَمْتَنَا نَكْبَةً وَ هِيَ مَا هِيََا
 وَ كَلُّ تَرَاهُ فِي الرَّخَاءِ مُرَاعِيَا
 يَكَادُ الْاَعَادِي يَرْحَمُونَ الْاَعَادِيَا
 صَدِيقُكَ مِنْ رَاعَاكَ عِنْدَ شِدِيدَةٍ
 فَهَبْكَ عَدُوِّي لَا صَدِيقِي فَرِيْمَا

(همان: ۱۹۵)

نامه‌نوشتن میان اهل مروّت نیست روا یا شدست کاغذ نایاب؟
 گر تو پرسی ز حال دوست چه باشد؟ دوست نباشد که او نیرسد از احباب
 دوست مرا روز رنج باید و محنت خود گه اقبال کم نیاید اصحاب
 گیر که خود دشمنی، نماید دشمن رحم بر آن دشمنی که دید به گرداب
 این شعر سبب شد تا نامه‌ای را که بعداً برای وزیر نوشته بود، بر او عرضه دارم و او روز
 دیگرش خلاصی یابد. شعر بدل «این ابیات» است و وظایف دوست را برمی‌شمارد.

منسوب به الحسین بن الضحاک: (ح ۱۵۰-۲۵۰ ق)

-اسحاق بن ابراهیم موصلی حکایت کرد و گفت، روزی یکی از حاجبان مأمون آمد و
 رقعهای در داست داشت که چند بیت بر آن نوشته بود، از مأمون اجازه خواندن خواست.
 مأمون پنداشت که او (ابن بواب) انشا کرده است، گفت برخوان:

أَجْرُنِي فَأَنْتِي قَدْ ظَمَمْتُ إِلَى الْوَعْدِ مَتَى تُنَجِّزُ الْوَعْدَ الْمُؤَكَّدَ بِالْعَهْدِ
 أَعْيُذُكَ مِنْ خَلْفِ الْمُلُوكِ وَقَدْ تَرَى تَقْطَعُ أَنْفَاسِي عَلَيْكَ مِنَ الْوَجْدِ
 رَأَى اللَّهُ عَبْدًا لِلَّهِ خَيْرَ عِبَادِهِ فَمَلَكَهُ وَاللَّهُ أَعْرَفُ بِالْعَبْدِ
 إِلَّا أَنَّمَا الْمَأْمُونُ لِلنَّاسِ عِصْمَةٌ مُمَيِّزَةٌ بَيْنَ الظَّلَالَةِ وَالرُّشْدِ

(همان: ۲۰۰)

وفا نمای به وعده که نیک مشتاقم اگر به وعده و ایمان وفا کنند کرام
 مکن خلاف که از بیم خلف وعده تو گسسته می شود از غم مرا نفس در کام
 خدای داد تو را ملک و نیک داند اوی که کیست لایق ملک و سزای جاه کدام
 وجود توست ممیز میان رشد و ضلال خدای عز و جل کرد با تو این اکرام

شعر مقول قول است. در ترجمه بیت چهارم کلمه مأمون افتاده است. در اثبات ادعای خود
 مبنی بر خلافت بحق مأمون به آیه ۲۶ آل عمران اشاره کرده است: قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ
 تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ
 عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

-مأمون چون این ابیات بشنید و دریافت که از حسین بن ضحاک است، روی ترش کرد و گفت: لا حیا لله من ذکرته و بیاه هیچ چشم به دیدار او روشن مباد. نه او گفته است:

أَعَيْنِي جُودًا وَ أَبْكِيَا لِي مُحَمَّدًا وَ لَا تَذْخِرَا دَمْعًا عَلَيْهِ وَ اسْعِدَا
فَلَا تَمَّتِ الْأَشْيَاءُ بَعْدَ مُحَمَّدٍ وَ لَا زَالَ شَمْلُ الْمَلِكِ فِيهِ مُبَدَّدَا
وَ لَا فَرِحَ الْمَأْمُونُ بِالْمُلْكِ بَعْدَهُ وَ لَا زَالَ فِي الدُّنْيَا طَرِيدًا مُشْرَدَا

(همان: ۲۰۱)

چو بر محمد گریید ای دو دیده من
نه هیچ کار پس از مرگ او تمام شود
چنان شود به جهان رانده زمان مأمون
گفت مدح و ذممش را با هم مقابله کردیم و او را به نزدیک ما هیچ حقی نماند. شعر عربی
مقول قول است و تأکید دارد به اینکه پس از حضرت محمد ملک نظامی نخواهد گرفت.
در ادامه چون ابن بواب وساطت کرد، مأمون او را خواست و سپس به او گفت مرا خبر کن
تا آن روز که برادرم محمد امین را کشتند هیچ زنی از بنی هاشم را کشتند یا پرده دریده
کردند؟ جواب داد که نه. پس فرمود که چرا این گفته‌ای؟

وَ مِمَّا شَجَا قَلْبِي وَ كَفَفَ عِبْرَتِي مَحَارِمُ مِنْ آلِ النَّبِيِّ اسْتُحَلَّتْ
وَ مَهْلُوكَةٌ بِالْخِذْرِ عَنْهَا سُجُوفُهَا كِعَابٌ كَقَرْنِ الشَّمْسِ حِينَ تَبَدَّتْ
إِذَا حَضَرَتْهَا رَوْعَةٌ مِنْ مُنَازَعِ لَهَا الْمَرْطُ عَادَتْ بِالْخُضُوعِ وَ رَنَتْ
وَ سَرَبُ ظِبْيَاءٍ مِنْ دُوَابِّهِ هَاشِمِ هَتَفْنَ بِدَعْوَى خَيْرِ حَىٍّ وَ مَيَّتِ
أَوْدِيدَا مِنِّي إِذَا مَا ذَكَرْتَهُ عَدَى كَبِدِ حَرَّى وَ قَلْبِ مُفْتَتِ
وَ لَايَاتِ لَيْلِ الشَّامِتِينَ بِغِبْطَةٍ وَ لَا بَلَغَتْ آمَالُهَا مَا تَمَنَّتْ

(همان: ۲۰۲)

دلم حزین شد و اشکم فسرده شد از غم
بسا که پرده دریده شدند مستوران
ز هتک ستر که دیدند آل پیغمبر
چو خور به خوبی و نادیده روی ایشان خور

ز دست پرده‌دران و ز ترس رسوایی
 وزان غزالان مهجور گشته از شیران
 مراست دست از این غصه بر دل پر خون
 مباد شادی آن را که او بدین شاد است!
 پناه خود به خدا نوحه‌ساز و نفرین‌گر
 ز آل هاشم فریادخوان زنان بر سر
 مراسم آتش از این رنج در میان جگر
 مباد هیچ مرادیش در جهان دیگر!

(همان: ۲۰۲)

حسین بن ضحاک گفت: به خاطر دلسوزی هواخواهان و ترس ناگهان و فقدان نعمت، این سخنان گفتم. پس مأمون او را عفو کرد. شعر بدل «این» و گواه ظلم به آل هاشم است.
 -حسین بن ضحاک گفت، معتصم بر من خشم گرفت و فرمود تا مرا از حضرت او ممنوع و محجوب گردانیدند. این ابیات بدو نوشتم:

غَضَبُ الْإِمَامِ أَشَدُّ مِنْ أَدْبِهِ
 أَصِيحْتُ مُعْتَصِمًا بِمُعْتَصِمٍ
 لَا وَالَّذِي لَمْ يُبْقِ لِي سَبَبًا
 مَا إِنْ شَفِيعٌ غَيْرُ رَحْمَتِهِ
 فَقَدْ اسْتَجَرْتُ وَ عُدْتُ مِنْ غَضَبِهِ
 أَتَنَى إِلَهُ عَلَيْهِ فِى كُتُبِهِ
 أَرْجُو النَّجَاةَ بِهِ سِوَى سَبَبِهِ
 وَ ذَلِكَ مِنْ أَشْفَى عِلَافِي عَطَبِهِ

(همان: ۲۰۴)

خشم امام سخت‌تر است از عذاب او
 جویم ز رنج و محنت عصمت به معتصم
 والله که گرهی را از جرم و بی‌خودی
 جز لطف او شفیع ندارم بلی بود
 از خشم او به لطفش آورده‌ام پناه
 آنکس که گفت مدح و ثنای یکی اله
 امروز هست جز کرمش هیچ عذر خواه
 لطفش شفیع هر که شود کار او تباه

چون این نظم بر معتصم خواندند، مرا به نزدیک خود خواندند. شعر جزئی از متن و بدل «این ابیات» است. مضامین اشعار در دعای چوشن کبیر دیده می‌شود: يَا مَنْ لَا يُرْجَى إِلَّا فَضْلُهُ يَا مَنْ لَا يُسْأَلُ إِلَّا عَفْوُهُ يَا مَنْ لَا يُنْظَرُ إِلَّا بِرُهُ يَا مَنْ لَا سُلْطَانَ إِلَّا سُلْطَانُهُ يَا مَنْ وَسَعَتْ كُلُّ شَيْءٍ رَحْمَتُهُ يَا مَنْ سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبُهُ يَا مَنْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمُهُ يَا مَنْ لَيْسَ أَحَدٌ مِثْلَهُ

عبدالله بن طاهر (۱۸۰-۳۲۰)

عبدالله بن طاهر بن الحسين بن مصعب بن زریق الخزاعی، امیر خراسان در عصر عباسی بود.
-عبدالله قصیده‌ای سروده بود در مباحثات به پدرش، طاهر و قصیده او این است:

أَنَا مَنْ تَعْرِفِينَ نَسَبَتُهُ	سَلَفِي الْغُرِّ الْبِهَالِيلُ
مُصْعَبُ جَدِّي نَقِيبُ بَنِي	هَاشِمٍ وَالْأَمْرُ مَجْهُولٌ
وَحُسَيْنٌ رَأْسُ دَعْوَتِهِمْ	بَعْدَهُ وَالْحَقُّ مَقْبُولٌ
سَلُّ بِهِمْ تُنْبِي بِحَدِّتِهَا	مَشْرِفِيَّاتٍ مَصَاقِيلُ
كُلُّ عَضْبٍ مُشْرَبٌ عَلَا	وَجِرَازُ الْحَدِّ مَغْلُولٌ
وَأَبِي مَنْ لَا كِفَاءَ لَهُ	مَنْ يُسَامِي مَجْدَهُ قَوْلُوا
سَلُّ بِهِ وَالْخَيْلُ شَاهِمَةٌ	حَوْلَهُ جَرْدٌ أَبَابِيلُ
وَ بَرَبَاتِ الْخُدُورِ وَقَدْ	جُعِلَتْ تَبْدُو الْخَلَائِلُ
مَنْ تُنْبِي عَنْهُ الْخَيْولُ	بَاكِنَافِهَا الْخَطِيئَةُ الشَّوْلُ
أَبْطُنِ الْمَخْلُوعِ كَلْكَلُهُ	وَحَوَالِيهِ الْمَقَاوِيلُ
فَثَوَى وَالتُّرْبُ مَضْجَعُهُ	غَالٌ عَنْهُ مُلْكُهُ غَوْلٌ
قَادَ جَيْشًا نَحْوَ مَايَلِهِ	ضَاقَ عَنْهُ الْعَرَضُ وَالطُّولُ
مِنْ خُرَاسَانَ مُضْمَمِهِمْ	كَلِيوَتْ ضَمَّهَا غَيْلُ

(همان: ۲۱۱)

من آن کسم که تو دانی مرا و اصل مرا
 مرا ست مصعب جد، آن نقیب آل نبی
 حسین نیز که او بود سرور ایشان
 به مدح دوده من گر کسی سؤال کند
 نداشت کفوی در رفعت و شرف پدرم
 گواه مجد و معالیش نیزه و تیغند
 بیرس از شرفش آن زمان که در گردش
 و گر بپرسی گویند در پس پرده
 عنان ز دست شهان و مبارزان ستدی
 لباس ملک برآورد از سر مخلوع
 هلاک کرد چنان لشکری و شاهی را
 ز طول و عرض سپاهش زمین فراپوشید
 چو آفتاب بر آورد از خراسان او

که فاضلان جهانند و سروران دیار
 که نقد فضلش پیوسته بد تمام عیار
 در آن زمان که نبد ملک را ثبات و قرار
 زبان تیغ گوهر بار گشته گوهر دار
 کسی که داند همتاش گو بیا و بیار
 که هر یکی به بزرگیش می کنند اقرار
 دونده شیران بر باد پای گشته سوار
 سمر ز مردی و از مردمی او ابکار
 چو بر ر کاب نهادی قدم گه پیکار
 به نوک نیزه مخلوع و بخت دولتیار
 بر آن صفت که بر آمد ز جان جمله دمار
 چو او کشید به بغداد لشکری جرّار
 هزار شیر سوار دلیر خنجر دار

(همان: ۲۱۳)

شعر بدل از ضمیر اشاره «این» است. عبدالله از جانب مأمون، در سال ۲۱۰ هـ ق عازم مصر شد. او در مسیر، آرامش را به دمشق و نواحی مجاور آن بازگرداند و بر دشمن خود، محمد بن یزید اموی، دست پیدا کرد. این شخص پیش از آن، عبدالله را به موجب سرودن قصیده‌ای در مباحات به طاهر، هدف توهین قرار داده بود و حال در مقام عذرخواهی برآمد و با گریز به یکی از ابیات قصیده عبدالله که بزرگواری پدرش را برتر از همه بیان کرده بود، دلیل اقدامش را تعصب عربیتش نسبت به طاهر عجم بیان کرد و طلب عفو نمود. عبدالله نیز از گناهانش چشم‌پوشی کرد. (اکبری، ۱۳۸۴: ۱۷۷؛ نفیسی، ۱۳۳۵: ۳۱؛ زرین کوب، ۱۳۶۳، ۵۰۷) عبدالله در اشعار فخریه به خاندانش طاهر، حسین و مصعب با اغراق می گوید کسی در شرافت از آنها بالاتر نیست؛ نیز در جنگاوری و غلبه بر دشمنان و تسلط بر بغداد لشکری جرار داشتند.

منسوب به محمد بن یزید الأموی:

- محمد بن یزید اموی گوید: چون قصیده عبدالله را بخواندم، حمیت عربیت، مرا به خشم آورد و ننگ داشتم که مردی از عجم بر عرب تفاخر کند. در جواب آن قصیده‌ای بگفتم و

سخن را بر او رد کردم و قصیده این است:

لَأَغَالِيطَ وَ تَحْصِيلِ	أَيْهَا الْبَارِي بَبَطْشَتِهِ
وَدَمُّ الْقَاتِلِ مَطْلُولٌ	قَاتِلُ الْمَخْلُوعِ مَقْتُولٌ
نَهْرُ بُوْشَنْجٍ وَلَا النَّيْلُ	لَا تُنَجِّيه مَذَاهِبُهُ
لَمْ يَكُنْ فِي بَاعِهَا طُولٌ	بِيَدِ الْمَخْلُوعِ طُلَّتْ يَدَا
مَا لِحَاذِيهِ سَرَائِلُ	يَا ابْنَ بَيْتِ النَّارِ مُوقِدَهَا
أَوْ نَسِيْبٍ لَكَ بُهْلُولٌ	أَيُّ مَجْدٍ لَكَ تَعْرِفُهُ
وَ أَبْوَاتٍ أَرَاذِيلُ	نَسَبُ عُمَرَ مُوتَشِبٌ
مُصْنَعِبٌ خَالَتْهُمْ غُولُ	مَنْ حُسَيْنٌ وَمَنْ أَبُوكَ وَمَنْ
نَسَبُ عُمَرَ مَجْهُولُ	وَزُرَيْقٌ إِذْ تُخَلِّفُهُ
وَأَبْوَاتٍ مَبَاذِيلُ	تَلِكِ دَعْوَى لَا يُنَافِسُهَا
غَيْرُهَا الشُّمُّ الْبَهَالِيلُ	أَسْرَةٌ غَيْرُ مُبَارَكَةٍ
مَاءٌ مَجْدٍ فَهُوَ مَدْخُولُ	مَا جَرَى فِي عُودِ أَثَلْتَكُمْ
فَاعَالِيهِ مَهَاذِيلُ	قَدَحَتْ فِيهِ أَسَافِلُهُ
لَا يَغُرَّنْكَ الْبَاطِيلُ	كُنْ عَلَى مِنْهَاجِ مَعْرِفَةٍ

(همان: ۲۱۶-۲۱۹)

مباش غره که ناگه غلط شود پندار
که خون مرد کشنده هدر شود ناچار
چو ابر منتقمان بر سرش شود مدارار
وگر نه دست ترا نیست این همه مقدار

تو آن کسی که ز شیری خود جهنده شدی
تویی کشنده مخلوع زود کشته شوی
نه نیل باشد حایل نه نهر [بوشنجش]
درازدستی تو هم زدست مخلوع ست

تو آن کسی که بد آتش فروز آتشگاه
چه فخر باشدت از دوده‌ای که گشت مشوب
که بد حسین و که بد مصعب و که بود زریق
بدین گروه تفاخر کنی ز مجهولی
نیافرید در اسلاف تو خدا برکت
پدرت آنکه نبد در دوران او شلوار
به سفلگان خبیث از اراذل و اشار
به غول حرص ز ره رفته زمرة فجّار
تو را ز نسبت‌شان عار بیشتر ز فخار
نخاستند ز اعقاب آن گروه خیار

(همان: ۲۱۹)

این قصیده سبب شد تا عبدالله بر محمد بن یزید خشم بگیرد و محمد را خوفی در دل افتد. اما عبدالله بعد از ورود به شام، با لطفی که در حق او مبذول داشت، از گناهِش درگذشت. شعر جواب قصیده عبدالله بن طاهر است که نقش بدل برای «این» دارد و در هجو طاهر و ذم افتخارات پارسیان و جانبداری از عربیت است. بوشنج از جمله مضافات هرات بود. مجاهیل به جای مهازیل است. حاذیه، حادیه است.

ابراهیم بن المهدی (۲۲۴-۱۶۲ ق):

میان محمد امین و عم او ابراهیم بن مهدی، ماجرای افتاد و محمد را خاطر بر ابراهیم مکدر گردید. به همین دلیل حجاب را بفرمود تا مانع ورود ابراهیم به درگاه خود شوند. ابراهیم کنیزکی داشت به غایت زیبا. او را بفرمود تا به جامه‌های فاخر بیاراستند... و بربطی مرصع به جواهر ترتیب داد و این سه بیت در معذرت (برای امین) انشاء کرد:

هَتَكْتَ الضَّمَّ بِرِدِّ اللُّطْفِ
فَإِنْ كُنْتَ تُذَكِّرُ شَيْئًا جَرَى
وَجُدُّ لِي بِصَفْحِكَ عَنْ زَلَّتِي
وَكَشَفْتَ هَجْرَكَ لِي فَأَنْكَشَفَ
فَهَبْ لِلْخَلِيقَةِ مَا قَدْ سَلَفَ
فَبِالْفَضْلِ يَأْخُذُ أَهْلُ الشَّرَفِ

(همان: ۲۵۸ و ۲۵۹)

به ردّ تحفه در یدی تو پرده بر کارم
خلافت تو سزد عذر گو خلاف مرا
به عفوکوش که چون دیده بر سر آید آنک
برهنه کردی رازی که بود پوشیده
ز ناپسند بود عفو بس پسندیده
به فضل و لطف کند جرم دوست نادیده

(همان: ۲۵۹)

ابراهیم این ابیات را صوتی ساخت و کنیزک را تعلیم داد و به نزد محمد امین فرستاد تا بخواند. این ابیات سبب شد تا محمد امین، ابراهیم را عفو نماید. شعر جزئی از متن و بدل «این سه بیت» است. اشعار را به إسحاق بن ابراهیم الموصلی که راوی این حکایت در متن کتاب است، هم نسبت داده اند. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۳۴۱)

منسوب به الربیع بن یونس أبو الفضل من موالی بنی العباس

- پیرمردی بود در فلسطین که بر عامل ابو جعفر منصور اعتراض می کرد. ابو جعفر گفت تا او را بیاورند. چون آوردند، گفت تویی که بر عامل من اعتراض می کنی؟ پیرمرد به آواز ضعیف بیتی خواند که ابو جعفر نشنید. گفت یا ربیع چه می گوید گفت می گوید:

الْعَبْدُ عَبْدُكُمْ وَالْمَالُ مَالُكُمْ فَهَلْ عَذَابُكَ عَنِّي الْيَوْمَ مَصْرُوفُ

(همان: ۲۶۲)

مال مال توست و چاکر چاکرت هست ممکن آنکه بخشایی بر او

ابو جعفر گفت از او عفو کردم. او را بگوی تا باز گردد. شعر جزئی از متن و مقول قول است که دلالت بر مصلحت اندیشی در مقام و زمان خاص است. در «الوزراء و الکتاب» بیت به عبد بنی الحسحاس و در الأغانی ۲۳۸/۸ منسوب به عترة است.

مروان ابن ابی حفصه (۱۰۵-۵۱۸۹.ق).

- فضل بن ربیع حکایت کرد که مروان بن ابی حفصه بعد از وفات معن بن زائده به نزدیک مهدی درآمد و شعری را که در مدح او انشا کرده بود بر خواند. مهدی گفت چه کسی تو؟ گفت بنده و مداح تو مروان ابن ابی حفصه. مهدی گفت نه این تو گفتمی:

أَقْمَنَا بِالْمَدِينَةِ بَعْدَ مَعْنٍ مَقَاماً لَا نُرِيدُ بِهِ زَوْالاً
وَقَدْ ذَهَبَ النَّوَالُ فَلَا نَوَالاً وَقُلْنَا أَيْنَ نَذْهَبُ بَعْدَ مَعْنٍ

(همان: ۲۶۳)

به شهر خویش پس از معن اگر شوم ساکن
 روا بود که در ایام همچو معنی نیست
 کجا روم ز که خواهم عطا که در عالم
 چو معن هیچ کریمی به فضل و معنی نیست
 چون گفته‌ای عطا و نوال و کرم و بذل مال با معن برفت ... پس چرا آمده‌ای از ما نوال و
 بخشش می‌طلبی؟ پس مروان را از سرای بیرون کردند. شعر جزئی از متن و در مدح معن بن
 زائده است و در نقش بدل برای ضمیر اشاره «این» است. مروان که در واقع مدح معن می‌کرد
 با فرصت‌طلبی در اینجا خود را مداح مهدی نامید و خدعه اش بر ملا شد.
 - مروان ابن ابی حفصه سال دیگر در مجلسی که برای شاعران ترتیب داده بودند، در آمد و
 این قصیده بر خواند:

طَرَقَتْكَ زَائِرَةٌ فَحَيَّ خَيَالَهَا بِبِضَاءٍ تُخْلِطُ بِالْحَيَاءِ دَلَالَهَا
 قَادَتْ أَفْوَادَكَ فَاسْتَقَادَ وَمِثْلُهَا قَادَ الْقُلُوبَ إِلَى الصَّبِيِّ فَأَمَالَهَا
 (همان: ۲۶۴)

بر من آمد ناگه ز روی دوست خیال حیا و غنج در آمیخته به حسن و جمال
 دلم برد ز من، نی که دل دوید به پیش دل از دود پس آن ماهروی نیست خیال
 (همان: ۲۶۵)

شعر جزئی از متن و بدل «این قصیده» است. مضامین عاشقانه شاعر برای جلب نظر مهدی
 است تا به نحوی دلش را رام کند.

- او می‌خواند و مهدی استماع می‌فرمود تا اینجا که گفته است در این قصیده:

هَلْ تَطْمَسُونَ مِنَ الْمَسَاءِ نُجُومَهَا بِأَكْفَكُمْ أَوْ تَسْتُرُونَ هَلَالَهَا
 أَوْ تَجْحَدُونَ مَقَالَهٖ مِنْ رَبِّهِ جِبْرِيلُ بَلَّغَهَا النَّبِيَّ فَقَالَهَا
 شَهَدْتُ مِنَ الْأَنْفَالِ آخِرَ آيَةٍ بَتْرَائِهِمْ وَ أَرَدْتُمْ إِبْطَالَهَا
 از آسمان نتوانید کرد اگر خواهید که بسترید و بیوشید از او نجوم و هلال

چگو نه منکر گردید این مقلت را که کرد ایزد بر لفظ جبرئیل انزال
 خلافت ارث نیست و بر این حدیث مرا گواه بازپسین آیت است بر انفال
 (همانجا)

مهدی از غایت اعجاب این قصیده، فرمود تا به تعداد ابیات آن، صد هزار درم به مروان بدهند. شعر جزئی از متن و مقول قول یا بدل کلمه «اینجا» است. در تفسیر آیه ۷۵ سوره انفال سخن از موروثی بودن خلافت است و همین خلیفه را خوش آمد.

-بعد از آن، نوبت خلافت هارون الرشید رسید. مروان با شعرا به نزدیک او آمد و قصیده‌ای که انشا کرده بود، بر خواند. هارون گفت تو همانی که آن دو بیت در حق معن گفته‌ای. پس فرمود که دستش گیرید و از این سرای بیرون برید که او را به نزدیک ما هیچ خیر و منفعت نباشد. تا اینکه سال بعد با جماعت شعرا در آمد و این قصیده بر خواند:

لَعْمَرُكَ مَا أَنْسَى غَدَاةَ الْمُحْصَبِ إِشَارَةَ سَلْمَى بِالْبِنَانِ الْمُخْضَبِ
 وَ قَدْ صَدَرَ الْحُجَّاجُ إِلَّا أَقْلَهُمْ مَصَادِرَ شَتَّى مَوَكِبًا بَعْدَ مَوَكِبِ
 (همان: ۲۶۶)

زیاد کی شودم آنکه بامداد محصَب نمود اشارت سلمی بر آن بنان مخضَب
 در آن زمان که ز حجّاج گشت عرصه و صحنش به جمع و حدان پرداخت موكب و مرکب
 رشید را خوش آمد و به تعداد ابیات آن قصیده، هفتاد هزار درم به او داد؛ یعنی در ازای هر بیت هزار درم و بعد از آن رسم مروان به نزدیک آل عباس آن بود که بیتی را هزار درم بدادندی. شعر جزئی از متن و مقول قول است و داستان را تکمیل می‌کند. از این قصیده تنها همین دو بیت در کتاب آمده است. سنت عرب در روابط عاشقانه مبنی بر ایجاز است تا اطناب. در اینجا «اشاره سرانگشتان خضاب شده سلمی» خود گویاتر از هر کلامی است و همین امر ایجاد بهجت در رشید کرد. از جمله مناسک حج رمی جمره است که در منا و در دو نوبت انجام می‌شود: رمی در عید قربان و رمی در ایام تشریق. زمان رمی جمره از طلوع آفتاب است تا غروب به همین دلیل تعبیر «غَدَاةَ الْمُحْصَبِ» به کار رفته است.

کلثوم بن عمرو عتّابی: (۷۵۲-۸۳۵م)

هارون الرشید بر عتّابی خشم گرفت و فرمود تا او را از درگاهش محجوب دارند. پس روزی در میان جماعتی بی اجازت در رفت و گفت به ذکرالطاف و انعام که دائماً در حق من فرموده‌ای طاقت صبر نماند و این ابیات برخواند:

أَخْضَنِي الْمَقَامَ الْعَمَرَ إِنْ كَانَ غَرْنِي	سَنَا خُلْبٍ أَوْ زَلَّتِ الْقَدَمَانِ
أَتَتْرُكُنِي جَدْبَ الْمَعِيشَةِ مُقْفَرًا	وَ كَفَاكَ مِنْ مَاءِ النَّدَى تَكْفَانِ
وَ تَجْعَلُنِي سَهْمَ الْمَطَامِعِ بَعْدَمَا	بَلَائْتُ يَدِي بِالنَّدَى وَ لِسَانِي

(همان: ۲۶۸)

مرا به بحر عطاهای خود در آر که هست	مواعد دگران ابرهای بی باران
روا بود که بود خشکسال عیشم را	در این زمانه که هست از کفت عطا باران
نواله خورده و زان عطات بر گردن	فتاده‌ام که دهد داد گردنم باران
زبان و دستم شکر نوال تو برداشت	اگر چنانکه شود خشک باشدم باران

(همان: ۲۶۹)

امیرالمؤمنین در حال از وی عفو کرد. شعر جزئی از متن و بدل این ابیات است و حکایت را تکمیل می‌کند. عبارت تمثیل گونه است و با تقابل دریا و ابرهای بی باران تصویر زیبایی از الطاف بیشمار رشید ساخته است.

رایحی: رایحی؛ راتجی (بلاذری، ۱۹۷۴، ج ۴: ۹۷). منسوب به راتج از دژهای یهود مدینه است. او ملحق به دولت عباسی است که معن را مدح کرد. (سهیلی، ۱۴۱۲، ج ۵: ص ۳۵)

چون معن بن زائده به ابوبکر بن عبدالله بن محمد بن ابی سیره شش هزار دینار داد، او به خانه بازگشت و با رایحی حکایت کرد. رایحی به نزدیک معن آمد و این ابیات را برخواند:

الرَّايِحِيُّ يَقُولُ فِي مَدْحِ	لأبِي الْوَلِيدِ السَّيِّدِ الْعَمَرِ
مَلِكٍ بِصَنْعَاءَ مُلُوكٍ لَهُ	مَابَيْنَ بَيْتِ اللَّهِ وَالشَّجَرِ
لَوْ جَاوَدَتْهُ الرِّيحُ مُرْسَلَةً	تَجْرِي بِجُودٍ فَوْقَ مَا تَجْرِي

حَمَلَتْ بِهِ أُمُّ مُبَارَكَةٌ وَ كَانَهَا بِالْحَمْلِ لَمْ تَدْرِ

(همان: ۲۸۹)

ابوالولید به مدح تو رایحی گوید که ای ز بخشش ز اهل مکرمت بهتر
تویی به صنعا جمله ملوک گشته تو را ز شجر تا در مکّه به جان و دل چاکر
اگر چنانکه رود باد در سخا با تو از او به دشت چو دریا کنی به جود گذر
تو روح محضی و مادر به تو چو حامله شد ز لطف ذات تو او را نبند ز ثقل خبر

(همان: ۲۹۰)

این حکایت دلیلی است بر بخشندگی و احسان بی دریغ معن بن زائده. ابوالولید معن بن زائده بن عبدالله الشیبانی از مشهورترین بخشندگان و از جمله شجاعان و فصحای عرب است. (ف. ۱۵۱ ه. ق. .) اشعار در نقش بدل «این ابیات» است. شاعر اشاره به کرم معن دارد و او را با تشبیه تفضیل ملک صنعا و برتر از ملوک مدینه تا مکّه می داند. مقصود از شجر همان مسجد شجره است که میقات کسانی است که از مدینه عازم حج شوند.

۳. نتیجه گیری

قاضی تنوخی در فرج بعد شده، اشعاری به زبان عربی می آورد که گاهی از زبان نویسنده و گاه از زبان شخصیت های حکایات بیان می شود. به جز اشعار حسین بن اسعد دهستانی غالب اشعار متعلق به دوره عباسی است مثل: قاضی تنوخی، بحتری، دعبل خزاعی، ابوالعتاهیه، الإمام الشافعی، راتجی، عتّابی، فضل بن ربیع، ابراهیم بن المهدي، الحسين بن الضحاک عبدالله بن طاهر، ابوالعباس بن نواله، محمد بن یزید. کمی از نمونه اشعار، متعلق به دوره اموی است؛ مثل حماد الراویه، اعشى همدان، أبوأسود الدؤلی، علی بن أبي طالب، یزید بن ضبّة الثقفی. در نقل اشعار و اعراب گذاری ها اشتباهاتی دیده می شود و گاه نام شاعر مثل راتجی به اشتباه ذکر شده است. ترجمه های شاعرانه هم دور از خطا نیست. اشعار عربی غالباً در جایگاه بدل برای عبارت «این ابیات» و امثال آن آمده اند و گاه مقول قول. در بخشی از نمونه ها هم تأکید و تکرار معانی عبارت منثور قبل از خود است. نیز گاه جواب یا رد شعر

پیش از خود است. گونه های فرج بعد از شدت در میان اشعار عبارتند از: دسیسه های دربارها، مشقات اسارت، تأثیر موسیقی، اشعار با مضامین هجران یار، تفأل نیک، سفارش صبر، مصلحت اندیشی، مدح خاندان رسالت و حمیت عربیت. بسیاری از آداب و رسوم عرب در شعر نمایان است که نمود مسائل مذهبی، عاشقانه و است؛ همچون: مضامین آیات و روایات، رمی جمرات، احرام از مسجد شجره، موروثی بودن خلافت، اهمیت اشاره در روابط عاشقانه و مجالس ادب در قصور خلفای عباسی.

کتابنامه

- ابن عساکر، علی. (۱۹۵۱م). **تاریخ مدینه دمشق**، ج ۵. به کوشش صلاح الدین منجد: دمشق
- ابن منظور. (۱۴۰۴). **مختصر تاریخ دمشق لابن عساکر**. بیروت: دارالفکر.
- أبو حیان التوحیدی (۱۴۰۸)، البصائر والذخائر، المحقق: د/ وداد القاضي، بیروت: دار صادر.
- ابوالفرج اصفهانی. (۱۴۱۵). **الأغانی** ج ۸. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- اکبری، امیر. (۱۳۸۴). **تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام**. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- ایمن، محسن. (۱۳۷۱). **فی رحاب ائمة اهل البيت** (ع) بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۹۷۴). **انساب الاشراف** (۵ جلد). تحقیق محمدباقر محمودی. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- جهشیاری، محمد بن عبدوس؛ زین، حسن. (۱۴۰۸). **الوزراء والکتاب** ج ۱. بیروت: دارالفکر.
- حاکمی، اسماعیل. (۱۳۵۵). **ترجمه فرج بعد از شدت**. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- حموی، یاقوت. (۱۹۹۵ م). **معجم البلدان** (ج ۴). ج چهارم. بیروت: دار صادر.
- خطیب بغدادی، (۱۴۱۷). **تاریخ بغداد**. تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۳). **تاریخ ایران بعد از اسلام**. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سهیلی، عبدالرحمن بن عبدالله. (۱۴۱۲). **الروض الانف فی شرح السیری النبویه لابن هشام**. تحقیق و تعلیق و شرح عبدالرحمن الوکیل.

- عبدالواحد بن علی ابوالطیب لغوی. (۱۴۲۳)، **مراآب النحویین**. بیروت: چاپ محمدابوالفضل ابراهیم.

- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۲). **اصول کافی** (ج ۲). ترجمه سیدجواد مصطفوی. تهران: مؤسسه الوفا.

- مصفا، امیربانو. (۱۳۵۱). «فرّج بعد الشده و جوامع الحکایات». **یغما**، (۳) ۲۵، صص ۱۳۷-۱۴۳.

- نبی لو، علیرضا؛ فتحی نجف آبادی، هاجر. (۱۳۸۸). «تحلیل عناصر داستانی الفرّج بعد الشده».

پژوهشنامه زبان و ادب فارسی. ۳ (۴)، صص ۱۰۹-۱۳۲.

- نفیسی، سعید. (۱۳۳۵). **تاریخ خاندان طاهری**. تهران: شرکت نسبی اقبال و شرکاء.

